

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО МЕЦЕНАТСТВА І БЛАГОДІЙНИЦТВА: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Метою дослідження став системний аналіз праць провідних вітчизняних науковців в галузі суспільно-гуманітарних наук, присвячених розвитку благодійництва та меценатства. Досліджено перспективні напрями подальших досліджень у даній сфері.

Ключові слова: благодійність, благодійна діяльність, меценатство.

Целью исследования стал системный анализ трудов передовых отечественных ученых в области общественно-гуманитарных наук, посвященных развитию благотворительности и меценатству. Исследованы перспективные направления следующих исследований в данной сфере.

Ключевые слова: благотворительность, благотворительная деятельность, меценатство.

An of research purpose was become by the analysis of the systems of labours of leading domestic research workers in industry publicly humanitarian sciences, devoted development of charity and patronages of art.

Key words: charity, eleemosynary activity, patronage of art.

Суперечливість соціально-економічних реформ, що відбуваються за умов посттоталітарної трансформації України, формування нової соціальної структури спричиняють деструктивні процеси у різних сферах суспільства. Традиційні механізми підтримки чисельних сегментів суспільного життя, основою яких є державний протекціонізм, після розпаду радянської системи поступово втрачають свою ефективність. Натомість альтернативних підходів стимулювання розвитку відносин вироблено не було. Відтак, значної актуальності як з наукової, так і з практичної точок зору набуває питання утвердження благодійності та меценатства в Україні.

Проблема розвитку благодійності та меценатства в Україні стала предметом теоретико-методологічних досліджень лише в останній час. В той час як у зарубіжному суспільствознавстві окреслена проблематика вивчається досить тривалий час. Водночас, походження благодійності, місця благодійної діяльності в системі суспільних відносин, форм благодійності та їх еволюція, співвідношення понять “благодійність” і “меценатство” на сучасному етапі все ще залишається дискусійним.

Серед вітчизняних науковців, чиї праці дотичні питанням становленню благодійності та меценатства в Україні можна відзначити О.М. Донік, О.С. Киричук, Н.А. Колосову, Т.М. Курінну, В.М. Корнієнко, І.Н. Левченко, Л.В. Мартиненко, С.В. Матяж, О.І. Наконечну, Т.М. Ніколаєва, Г.В. Папакіна, О.В. Півоварова, І.Ю. Суровцеву, Т.В. Сухенко, Н.М. Товстоляк, В.А. Чепурнова, А.Г. Тимошенко. В їх наукових доробках

висвітлено окремі аспекти даної тематики. Втім, цілісний концептуальний підхід у баченні явища благодійності та меценатства в Україні потребує подальшого розвитку.

Крім досліджень науковців, питання розвитку благодійності та меценатства вивчається представниками неурядового сектору – зокрема, неурядовими дослідними організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту місцевої демократії (ІМД), Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) та ін.

Відтак, метою дослідження даної статті є системний аналіз наукових доробків, предметом аналізу яких є основні тенденції розвитку благодійності та меценатства в Україні. Відповідно до мети, головним завданням статті визначено системний аналіз наукових праць, присвячених проблемам розвитку благодійності та меценатства з перспективою виявлення недосліджених її аспектів.

Аналізуючи стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній літературі, можна констатувати наступну тенденцію – дане питання висвітлюється, здебільшого, в контексті досліджень, що мають історичну або правову спрямованість. Натомість, теоретико-методологічні аспекти благодійності та меценатства у вітчизняній науці залишаються поза розглядом.

Більш-менш комплексне бачення досліджуваної проблематики можемо знайти у наукових доробках Н.А. Колосової. Так, у роботі “Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)” науковець проаналізувала політико-економічні, соціальні, ідеологічні та правові аспекти благодійних, меценатських, а також спонсорських практик, що реалізуються в культурі України, виявила зміст базових термінів [3]. У дисертації висвітлено національні традиції благодійництва та меценатства, їх еволюцію, вивчено специфічні форми прояву означених явищ у вітчизняній культурі. Детально проаналізовано сучасні моделі благодійної діяльності перехідного періоду в державі в широкому історико-культурному контексті, виявлено традиції національної, західноєвропейської та російської благодійницьких культур; вивчено роль держави, бізнес-структур, громадських організацій, юридичних і фізичних осіб у формуванні сучасної благодійницької інфраструктури України.

Термінологічні особливості питання висвітлено у науковому доробку С.В. Матяж. Проаналізувавши різноманітні підходи до визначення дефінітивних властивостей терміну “меценатство”, дослідниця резюмує: як форма підтримки культури і освіти дане явище набуло у вітчизняних умовах досить специфічних рис. Найбільш суттєва з них – те, що під впливом православної ідеології і світогляду меценатство виступило як вид благодійності, тобто служіння людям і державі. Зрештою, меценатство забезпечує безкорисливу допомогу і заступництво, направлені на досягнення вищих інтелектуальних, культурних та етичних цінностей суспільного значення [9].

Окремі аспекти інституціонального зрізу проблеми висвітлено у роботі Л.В. Мартиненко “Тенденції культурного будівництва в Україні: становлення недержавних некомерційних організацій (90-ті роки ХХ ст.)” [8]. У ній, зокрема, проаналізовано

становлення, розвиток, особливості функціонування та діяльність недержавних неприбуткових культурно-мистецьких організацій на сучасному етапі, розглянуто проблему їх структурування, вдосконалення економіко-правового статусу їх роботи та перспективи розвитку. Визначено належність організацій професійної спрямованості (спілки), творчих та освітніх культурно-виховних об'єднань, благодійних фондів (національних і міжнародних) до вітчизняного “третього сектору” культурного виробництва. Доведено, що розвиток недержавних неприбуткових культурно-мистецьких організацій є однією з важливих тенденцій культурного будівництва в Україні.

Правові аспекти розвитку благодійності та меценатства в Україні докладно висвітлено у працях Т.М. Курінної. Так, у своїй статті “Правові механізми державного регулювання розвитку меценатства” [6] дослідниця проаналізувала розвиток нормативно-правової бази регулювання меценатства і правових механізмів управління суспільним процесом, а також сформулювала пропозиції з метою регулювання розвитку меценатства. Меценатство в Україні мусить здійснюватися з метою надання допомоги у сфері мистецтва, науки, культури, освіти, просвіти для збереження, примноження і поширення духовних цінностей у суспільстві, сприяння розвитку творчих і духовних основ особистості. Удосконалення правових механізмів державного регулювання благодійності та меценатства потребує прийняття окремого законопроекту, що врегулює правовідносини у сфері меценатської діяльності.

Особливості правового регулювання благодійних установ та організацій в Україні викладено у дисертаційному дослідженні В.А. Чепурнова [20]. У роботі, зокрема, здійснено теоретичне узагальнення та наведено нові наукові підходи до визначення правового статусу благодійних організацій; досліджено проблеми, пов'язані з особливостями юридичної моделі благодійної установи, її правосуб'єктності. Запропоновано шляхи удосконалення вітчизняного законодавства з метою належного нормативного врегулювання благодійної діяльності, її правових форм і засобів реалізації в Україні. У підсумку автором проведено комплексний правовий аналіз специфічних форм благодійної діяльності, виокремлено їх основні ознаки.

Втім, найбільш поширеними на цей час у сфері досліджень благодійності та меценатства залишаються роботи, в яких висвітлено історичний бік питання. При цьому типологізувати їх можна за трьома класифікаційними критеріями – залежно від того, який чинник (особистісний, хронологічний чи територіальний) покладено в їх основу.

Так, проблемі дослідженню меценатства в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як системи відносин між покровителем, замовником і діячами культури присвятила свою роботу І.Ю. Суровцева [16]. Наукове дослідження меценатства на прикладі переломного етапу вітчизняної історії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), на думку дослідниці, має практичне значення для відродження культурних надбань українського народу, національно-культурного розвитку сучасної України. Усвідомлення меценатства актуальне з погляду сприймання досвіду вітчизняних меценатів минулого в плані пошуку фінансової бази для здійснюваних культурних і соціальних заходів. Актуальність дослідження еволюції меценатства та благодійності обумовлене необхідністю подолання негативної громадської думки щодо меценатів та

благодійників, де серед масової бідності вони сприймаються як “олігархи”, які „кидають” народу частку накраденого. На основі аналізу та систематизації широкого кола джерел у праці визначені складові елементи меценатства в Україні, виявлено його специфічні особливості, оцінено результативність діяльності українських меценатів і колекціонерів. Критично осмислено культурно-художнє життя в Україні у досліджуваний період, простежено взаємовідносини меценатства з владою, встановлена роль приватної ініціативи в розвитку системи освіти, музейництва, краєзнавства, філантропії на Україні. Узагальнено шляхи передачі коштів на благо закладів культури та мистецтва (духовний заповіт, стипендіальні фонди, пожертви благодійним товариствам і земствам з домовленістю про подальше використання внеску).

Під кутом зору діяльності лівобережних дворян досліджено меценатську діяльність у праці Н.М. Товстоляк [19]. У ній, зокрема, доведено репрезентативність родини Тарновських для вивчення ролі дворянства в суспільному та культурному житті України XIX ст. у контексті еволюції меценатства в Україні. Проаналізовано родовід Тарновських, їх родинні зв’язки з іншими дворянськими родинами; висвітлено участь В.В. Тарновського-старшого в підготовці та проведенні селянської та земської реформ 60-х рр. XIX ст. Розкрито внесок Тарновських в прогресивних перетвореннях в українському суспільстві, показано значний вплив Тарновських на становлення української медицини (І.М. та В.М. Тарновські), освіти (В.П. Тарновська), історичної науки та музеєзнавства (В.В. Тарновський-молодший, М.Я. Тарновський) та меценатської діяльності у XIX ст. (Г.С. Тарновський, Я.В. Тарновський, В.В. Тарновський).

Комплексному дослідженню добродійної та культурно-освітньої діяльності окремих представників відомої української родини підприємців-поміщиків Терещенків присвячено роботу О.М. Донік [1]. У ній, зокрема, здійснено аналіз діяльності родини в організаціях добродійного спрямування та як приватних фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров’я незаможних співвітчизників, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. У праці також висвітлено меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їхній вагомий внесок у культурну й духовну спадщину України. З’ясовано суспільні та моральні чинники тогочасної епохи, що спонукали і стимулювали Терещенків як представників торгово-промислового класу до широкої добродійної й меценатської діяльності. У дисертації підкреслено, що члени родини Терещенків своєю діяльністю активно сприяли становленню суспільства України в другій половині XIX – на початку XX ст. на релігійно-моральних і гуманістичних засадах.

Значення іншого представника вітчизняного меценатства – В. Леонтовича – висвітлено у праці О.І. Наконечної “Творчість Володимира Леонтовича в контексті української літератури кінця XIX – початку XX століття” [11]. У дисертації з’ясовано обставини формування світоглядних засад, умови становлення В. Леонтовича як письменника, літературного критика, громадського діяча, політика та мецената. Дослідженню архіву Скоропадських, – відомого гетьмансько-старшинського роду, який дав нащадкам двох гетьманів, генеральних старшин, вищих військових чинів,

губернського та повітових маршалів, знаних меценатів і благодійників, – присвятив свою роботу Г.В. Папакін [13].

Нарешті, комплексному вивченню державної, господарської і громадської діяльності Г.П. Галагана (1819–1888) присвячена дисертація А.Г. Тимошенко [18]. Зокрема, особливу увагу у роботі приділено аналізу господарської діяльності Г. Галагана, так як саме економічні успіхи стали запорукою ефективної реформаторської діяльності поміщика і забезпечили матеріалізацію його душевних поривів у щедре меценатство. Принципово новим є висновок про пріоритетність державної діяльності Г. Галагана у його багатогранному суспільному служінні. Безпосередньо долучившись до підготовки найважливіших законодавчих документів, що докорінно змінили соціально-економічний устрій держави, він засвідчив появу на політичному небозводі нової когорти державних діячів – державних за масштабом мислення, за глибиною переконань і самовідданістю справі благодійності та меценатства. У роботі також висвітлено громадську і благодійну діяльність Г. Галагана. Заснування прогресивного навчального закладу, яким була Колегія Павла Галагана, невичерпна добродійність, спрямована на поширення освіти серед незаможного населення – це лише окремі епізоди меценатської діяльності національно свідомого громадянина і патріота, для якого благодійництво стало покликанням душі. Автор підкреслює, що співчуваючи поглядам кирило-мефодіївців і громадівців, матеріально допомагаючи їм, Г. Галаган виявив особисте ставлення до формування громадянського суспільства, яке б у майбутньому базувалося на рівноправності усіх його членів з неодмінною реалізацією ідеї національного єднання.

Т.М. Ніколаєва у роботі “Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.)” [12] дослідила діяльність підприємців та їхніх представницьких об’єднань на українських землях в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. у сфері освіти й культури. Це дало їй змогу детально проаналізувати меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва окремими підприємцями, відзначивши їхній вагомий внесок у культурну й духовну спадщину України. Вихідці з купецького стану, посівши найвищі сходинки в ієрархічній структурі суспільства та досягнувши вершин фінансового процвітання, прилучилися до традиційних занять представників аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. Купуючи картини живопису, вони тим самим підтримували художників матеріально і стимулювали подальшу їхню мистецьку діяльність. Терещенки, Ханенки та О.М. Поль зібрали неоціненні колекції мистецтва й старожитностей, що ввійшли до найкращих вітчизняних музеїв і стали їхньою гордістю. Це, насамперед, Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, Київський музей російського мистецтва, Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького.

Інституціональним характеристикам еволюції меценатства в Україні присвятили свої наукові доробки О.С. Киричук, Т.В. Сухенко, О.В. Коновалова, І.Н. Левченко. Так, меценатська діяльність Ставропігійського інституту – одного з консервативних українських установ русофільського табору – висвітлена у праці О.С. Киричук “Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)” [2]. Культурно-освітня програма Ставропігійського інституту

орієнтувалася на просвітницькі ідейні віяння, які в силу специфіки етносоціального та економічного розвитку Галичини дещо затримувались у часі. Вона передбачала видання наукової, церковної, шкільної й повчально-моральної літератури, організацію культурного дозвілля для вищих верств українського суспільства, надання меценатської допомоги малозабезпеченій молоді для здобуття освіти, утримування бурси.

Аналіз функціонування системи середньої жіночої освіти в Україні у XIX – на початку XX ст. у контексті популяризації благодійної діяльності приватних осіб та установ на користь жіночої освіти та виховання у суспільстві культури меценатства у часи перебування української нації в складі Російської імперії здійснено у дисертації Т.В. Сухенко [17]. Дослідження створення мережі середніх жіночих шкіл, як зазначає дослідниця, дозволяє якісно доповнити знання про меценатів XIX – початку XX ст. і громадську діяльність мешканців України в умовах російського панування.

Втіленню ідей катеринославських меценатів присвятила свою роботу “Роль меценатства в історії розвитку художньої освіти Дніпропетровська” О.В. Коновалова [4]. Вплив передової інтелігенції та громадських кіл, меценатства й благодійництва на процеси, що відбувались у середній освіті на Лівобережжі та Слобожанщині у XVIII–XIX ст. з’ясовано у дисертації О.В. Півоварова [14]. В роботі, зокрема, підкреслюється позитивний вплив на середню освіту меценатства та благодійництва, що сприяло покращенню фінансування навчальних закладів, збільшенню їх кількості, більш інтенсивному розвитку матеріальної бази.

Питання про роль меценатів і благодійників у становленні та розвитку початкових і середніх навчальних закладів на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр., на основі широкого кола архівних джерел, проаналізовано у праці І.Н. Левченко “Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр.” [7]. У свою чергу, виникнення і розвиток благодійності в освітянській галузі Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX століть дослідив В.М. Корнієнко [5]. У дисертації доведено, що благодійність в освітянській галузі проявлялась у тісному взаємозв’язку із загальними тенденціями розвитку держави і суспільства.

Окремий сегмент досліджень, в яких висвітлено питання меценатства, складають роботи історико-компаративного змісту – переважно в контексті порівняння стану розвитку благодійності та меценатства в Росії та в Україні. Так, наприклад, Л.Ю. Хобта у роботі “Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів російської імперії” підкреслює, що за часів царської імперії українське та російське меценатство поєднувало чимало спільних рис. “Водночас, не можна не відзначити й певні особливості, які пов’язані з тим, що українські меценати мали переважно вищий рівень загальної освіченості та йшли до благодійності від того, що визначається латинським поняттям *ratio*” [21]. Натомість російські меценати переважно покладалися на інтуїтивне, підсвідоме прагнення бути корисними людям і суспільству. На цивілізаційних критеріях порівняння розвитку благодійності й меценатства в Україні та Росії зосередив свою увагу С.В. Проценко [15].

Висвітленню досвіду регулювання та стимулювання меценатської діяльності з боку держави в зарубіжних країнах присвячена стаття С.В. Матяж [9]. Автор, зокрема,

наголошує на необхідності вивчення досвіду зарубіжних країн у сфері регулювання меценатської діяльності, що є важливим елементом у контексті становлення меценатства в Україні. На сьогодні в світі існують різноманітні моделі співробітництва владних структур з приватним капіталом у соціальній, культурологічній, науково-освітній та інших сферах суспільного життя, а досвід зарубіжних країн засвідчує, що залучення приватного капіталу до благодійного фінансування культурно-мистецької сфери не є стихійним процесом, а регулюється державною.

Не можна обійти увагою численні публікації представників експертного середовища у сфері дослідження стану меценатства та благодійності. Ті чи інші прикладні аспекти проблеми представлені, зокрема, у напрацюваннях низки аналітичних центрів.

Отже, феномен благодійності та меценатства намагаються осмислити представники різних наукових дисциплін. З точки зору істориків, меценатство розглядається як предмет краєзнавства – у контексті діяльності меценатів та їх сімей, матеріальної історії пам'яток культури, витворів мистецтва, які стали дарунками меценатів, історії діяльності благодійних організацій.

Представники психологічних дисциплін досліджують, передусім, мотиваційні аспекти приватного та корпоративного меценатства, а також особливості благодійної поведінки як групової норми, впливу стереотипів на благодійні настанови та поведінку особистості.

Соціально-гуманітарні дисципліни акцентують увагу на соціальній рефлексії з приводу меценатської діяльності, на меценатстві як однієї з форм соціального руху. Окремий відтінок отримало дослідження феномену меценатства в політології. Фахівці у цій сфері вивчають дане питання в контексті ідеології державної політики – як засіб зростання соціального капіталу та довіри, а також прояву громадянського суспільства.

Нарешті, окремий ракурс досліджень означеної проблематики репрезентований економічною теорією, яка зосереджує свою увагу на таких питаннях, як шляхи інвестування у меценатську діяльність, джерела фінансування благодійної діяльності в цілому та меценатства зокрема.

Література

1. Донік О. М. *Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)* : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001; 2. Киричук О. С. *Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.)* : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001; 3. Колосова Н. А. *Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець XX – початок XXI ст.)* 2006 : автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Н. А. Колосова. Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2006. – 19 с.; 4. Коновалова О. В. *Роль меценатства в історії розвитку художньої освіти Дніпропетровська* / О. В. Коновалова // *Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец.* – 2002. – № 6. – С. 39–41; 5. Корнієнко В. М. *Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть)* : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н.

Кармазіна. – Харків, 2005; **6.** Курінна Т. М. Правові механізми державного регулювання розвитку меценатства [Електрон. ресурс] // Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2007-1/txts/07ktmrbm.htm>; **7.** Левченко І. Н. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2001; **8.** Мартиненко Л. В. Тенденції культурного будівництва в Україні : становлення недержавних некомерційних організацій (90-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Л. В. Мартиненко; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2003. – 19 с.; **9.** Матяж С. В. Досвід зарубіжних країн у сфері державного регулювання меценатської діяльності [Електрон. ресурс] // Режим доступу: bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/politics/2008/79-66-26.pdf; **10.** Матяж С. В. Теоретичний аналіз поняття “меценатство” [Електрон. ресурс] // Режим доступу: ibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchniki/22/32.pdf; **11.** Наконечна О. І. Творчість Володимира Леонтовича в контексті української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття : дис... канд. філологічних наук: 10.01.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2000; **12.** Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005; **13.** Папакін Г. В. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини ХVІІ–ХХ ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських) : дис... канд. іст. наук: 07.00.10 / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005; **14.** Півоваров Олександр Валентинович. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2002; **15.** Проценко С. В. Цивілізаційні аспекти благодійності й меценатства в Україні та Росії за часів Російської імперії : роль елітарних прошарків суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – Т. 1. – С. 435–444; **16.** Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006; **17.** Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2000; **18.** Тимошенко А. Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004; **19.** Товстоляк Надія Миколаївна. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006; **20.** Чепурнов В. О. Правовий статус благодійних установ та товариств за законодавством України : дис... канд. юр. наук: 12.00.03. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004; **21.** Хобта Л. Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії [Електрон. ресурс] // Режим доступу: www.history.org.ua/JournALL/xix/11/22.pdf.